

Бабич М. Є.,

старший викладач кафедри іноземних мов
Національного транспортного університету

Слива Т. В.,

кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри слов'янських мов

Українського державного університету імені Михайла Драгоманова

ОСОБЛИВОСТІ АКТУАЛІЗАЦІЇ ОБРАЗНИХ ЗНАЧЕНЬ ЧЛЕНІВ АСОЦІАТИВНО-СЕМАНТИЧНИХ ГРУП

Анотація. Статтю присвячено аналізу образних значень слів – членів асоціативно-семантичних груп. Образність є однією з найважливіших структурно-семантичних властивостей слова. Серед усіх мовних одиниць саме слово має найбільший образний потенціал, здатність відображати асоціативні зв'язки явищ позамовної дійсності, втілювати уявлення людини про навколишній світ.

Різні науки використовують терміни «образ» і «образність» (філософія, мистецтвознавство, літературознавство, лінгвістика, лексикологія тощо), оскільки образ є одним із способів розуміння світу. Відмінність у тому, що є втіленням образу: витвір мистецтва чи художньої літератури, матеріальний світ загалом чи окреме слово. Але всі сходяться на думці, що образ є результатом відбивної (пізнавальної) діяльності.

Один із аспектів вивчення образності в лінгвістиці – психолінгвістичний, у якому образність досліджується за даними асоціативних експериментів. Виявляються психологічні засади образності мовних одиниць, усвідомлення образності носіями мови. Крім того, образність досліджується у зв'язку з мовною картиною світу, аналізується роль образних засобів у її формуванні.

Об'єктом дослідження є образні лексичні одиниці. Матеріалом дослідження – образні лексеми та лексико-семантичні варіанти лексем – членів асоціативно-семантичних груп. Асоціативно-семантична група – лексико-семантична парадигма, асоціативний зв'язок елементів якої підтверджується семантичним зв'язком.

У результаті дослідження у складі асоціативно-семантичних груп виявлено низку власне образних слів (*снігур*, *сніжогородник* тощо), а також багатозначних слів, що мають образні значення (наприклад, *крути*). Окрім того, лексеми набувають образності у певних контекстах, вживаючись у переносному значенні. Наприклад, у назвах сезонів актуалізуються 'пробудження', 'початок', 'пора кохання', 'щаслива пора', 'в'янення', 'глибока старість', 'кінець', які переносяться на міжособистісні відносини та соціальні явища. У перспективі планується дослідження образних слів та образних значень членів інших асоціативно-семантичних груп.

Ключові слова: образ, образність, асоціативно-семантична група, каузема, рефлексема, сема.

Постановка проблеми. Образність є однією з найважливіших структурно-семантичних властивостей слова. Слово порівняно з іншими мовними одиницями має найбільший образний потенціал, воно здатне відображати асоціативні зв'язки

явищ позамовної дійсності, втілювати уявлення людини про навколишній світ. Саме за допомогою слова образ як категорія відображення перетворюється на знак.

Властивістю людської свідомості є нерозривна єдність логічного та образного відображення дійсності. Логічне (понятійне) сприйняття світу пов'язане з аналітичною діяльністю, образне – спрямоване на наочність. У процесі побудови мовлення образні компоненти доповнюють логіко-знакові, пов'язують висловлювання з позамовною дійсністю, з особистим досвідом мовця. Цим зумовлена багатозначність термінів «образ» і «образність», які застосовуються у різних галузях наукового знання: у філософії, мистецтвознавстві, літературознавстві, психології, лінгвістиці тощо. Кожна з наук по-своєму тлумачить ці поняття. Відмінність зумовлена різними джерелами образу. Це може бути весь навколишній світ, твір мистецтва або художній твір і навіть окреме слово тощо.

Найширше тлумачиться образ у філософії. «Філософський енциклопедичний словник» дає таке його визначення: «Сполучна ланка між суб'єктом і об'єктом пізнання, завдяки якій суб'єкт і об'єкт пізнання, хоча й залишаються реально різними, але набувають єдності. Заміняючи предмет, річ, О. поєднується з суб'єктом пізнання завдяки тому, що має той чи інший ступінь подібності до предмета пізнання. Ці О. поділяються на чуттєві, в яких присутній максимум ознак індивідуальних речей, та умоосяжні.» [1, с. 443].

Тобто в загальному сенсі розуміння образу спирається на теорію відображення, згідно з якою образ – це «2. Специфічна для літератури і мистецтва конкретно-чуттєва форма відображення дійсності.» [2, 5, с. 560].

Тож, образ існує у двох іпостасях – ідеальній (чуттєве уявлення про об'єкт) і матеріальній (форма вираження в комунікативній ситуації). Його визначальною рисою є здатність викликати в реципієнта відповідні уявлення про певні явища навколишнього світу, що збігаються з уявленнями мовця.

З. Й. Куньч зазначає, що «важливим складником культури мови є образність – ознака, яка полягає в здатності формулювати думку, залучаючи розмаїті художні засоби, що сприяє емоційності сприймання та робить мовлення влучним, яскравим, довершеним, експресивним. <...> образність мови розглядають як засіб вираження думки, адже звертаючись до чогось нового, складного, мало зрозумілого, людина передусім намагається використати для осмислення елементи іншої, краще відомої, зрозумілішої сфери, і в цьому разі їй допо-

магають метафора, порівняння та інші засоби увиразнення думки» [3, с. 15–16].

Дослідження образності в лексико-семантичному аспекті було започатковано О. О. Потебнею («Думка і мова», «Із записок з теорії словесності. Поезія і проза. Тропи і фігури», «Психологія поетичного та прозового мислення», «Естетика і поетика слова» тощо) та Ш. Баллі («Французька стилістика»). Наразі теорія образності є самостійним напрямом сучасної лінгвістики (передусім семантики та стилістики).

«Образність насамперед аналізують як здатність викликати за допомогою мовних засобів наочно-чуттєві уявлення, а також як уміння оперувати наочно-образними уявленнями, які постають і перетворюються у свідомості людини» [4, с. 72].

Образність лексичних одиниць традиційно вивчали у зв'язку з дослідженням ідіостилю письменника або загальних закономірностей мови художнього твору (П. В. Білоус, М. Ф. Виноградов, Н. С. Болотнова, М. Н. Кожина, С. М. Мезенін, Г. М. Скляревська та ін.). Окрім того, досліджується образність слів різних стилів (Н. І. Бойко, Н. І. Голубінка, Т. Є. Гуцуляк, В. В. Зайцева, З. Й. Куньч, О. А. Куцук, О. Г. Литвин та ін.) [3], [5], [6], [7], [8].

Поступово лінгвісти переходять від дослідження образного вживання слів у мовленні до аналізу образності як властивості слова, тобто як до факту мовної системи (Е. С. Азнаурова, А. Л. Коралова, М. І. Черемисіна, О. А. Юріна, Н. О. Ілюхіна та ін.). При цьому увага лексикологів та семасіологів зосереджена на структурі лексичного значення образних лексем, а також на особливостях їх функціонування в мовленні.

Як зазначає О. А. Юріна, наукові дослідження, присвячені образності як семантичній категорії, проводяться в різних аспектах: власне семасіологічному (досліджується семантика образних одиниць порівняно з семантикою необразних лексем), ономасіологічному (розглядається образна номінація), психолінгвістичному (виявляються психолінгвістичні основи образності), когнітивному (розглядаються моделі образного мислення) та багатьох інших.

Проте, на думку лінгвістики, семантика образних лексем є недостатньо дослідженою. Потребують подальшого вивчення структурно-семантичні розряди і семантичні типи образних слів, власне образні лексеми, неекспресивні образні одиниці з предметним характером образності тощо. Усе зазначене свідчить про актуальність нашого дослідження, присвяченого аналізу образності слів, пов'язаних асоціативно-семантичними зв'язками.

Формування мети статті. Метою нашого дослідження є виявлення образних лексем та лексико-семантичних варіантів лексем, що входять до складу асоціативно-семантичних груп (АСГ); визначення особливостей їх функціонування та участі у процесі категоризації дійсності; з'ясування умов, за яких члени АСГ набувають образних значень.

Виклад основного матеріалу дослідження. Дослідження типології вербальних асоціацій, а також семантичних відносин між словом-стимулом та асоціатом дозволило нам виділити особливу парадигму – асоціативно-семантичну групу, асоціативний зв'язок елементів якої підтверджується семантичним зв'язком. Кореляція членів АСГ відбувається на рівні гіпер- і гіпосем. АСГ, будучи частиною асоціативного поля, як і будь-яка інша лексична парадигма, включає граматично однорідні лексеми, в семантичній структурі яких представлені однакові елементи. При цьому гіперсема вихідного слова (кау-

земи) у семантичній структурі асоціатив (рефлексем) репрезентує диференційну семантичну ознаку, тобто виступає в ролі гіпосеми, і навпаки, родові семи рефлексем у складі кауземи є семами видовими.

О. А. Юріна виділяє два структурно-семантичні різновиди образних засобів мови: мовні метафори та власне образні слова. Серед членів АСГ, кауземами яких є назви пір року, представлена низка власне образних слів, наприклад, *сніжно-ягідник*, або *коралина* («Кущ родини жимолостевих з гарними білосніжними ягодами» [2, 4, с. 285]), *снігур* («Невеликий співучий птах родини в'юркових з червоним оперенням грудей у самців і бурувато-сірим у самок» [2, 9, с. 425]). Вони є рефлексемами кауземи *зима*, з якою їх пов'язує сема 'сніг', експлікована в дефініціях та в кореневих морфемах.

Рефлексемою слова *весна* є лексема *веснянки* («Дрібні жовтувато-бурі або коричневаті пігментні плями на шкірі (перев. обличчя) деяких людей, що особливо помітними стають навесні; ластовиння») [2, 1, с. 341] та ін.

У деяких лексемах виділяються лексико-семантичні варіанти з образним (метафоричним) значенням, наприклад, у слова *крупи* наявний ЛСВ «2. Атмосферні опади, схожі на дрібні кулясті зернята. *Засвістів, заплакав у холодній грубі вітер. Заторохтіли крупи в биті вікна* (Степан Васильченко)» [2, 4, с. 372].

Проте образності в певних контекстах можуть набувати інші лексеми (зокрема кауземи) в результаті вживання в переносному значенні.

У словниках назви пір року характеризуються передусім за темпоральними ('частина року', 'слідування в часі') і квалітативно-темпоральними (наприклад, 'тривалість світлового дня', 'температура'), а також квалітативно-предметними ('стан природи') ознаками. Так, *зима* визначається як «1. Найхолодніша пора року між осінню і весною» [2, 3, с. 566], *весна* – «1. Пора року між зимою і літом, яка характеризується подовженням дня, потеплінням, появою перелітних птахів, розквітом рослин і т. ін.» [2, 1, с. 341]; *літо* – «1. Найтепліша пора року між весною й осінню» [2, 4, с. 530], *осінь* – «1. Пора року між літом і зимою, яка характеризується скороченням дня, поступовим похолоданням, відльотом птахів у вирій, скиданням рослинами листяного покриву і т. ін.» [2, 5, с. 766].

Ядерна сема 'пора року' пов'язує лексеми зі словом *рік*, у семантичній структурі якого представлені периферійні семи 'весна', 'літо', 'осінь', 'зима', тобто для назв сезонів слово *рік* є кауземою. Асоціативно-семантичний зв'язок кауземи й рефлексем виявляється на рівні тексту: *Весна того року запам'яталася холодним березнем і невідворотним стрімким своїм приходом на початку квітня: одного ранку лід на Дніпрі став сірим і пористим* (С. Батурич); *Весна цього року в Україні буде теплою* (ІР), *Грудень рік кінчає, а зиму починає* (Нар. тв.). Ба більше, кожна з рефлексем (або кілька з них) може вживатись у функції кауземи на позначення року загалом: *За пару зим я повернусь до хати*. (В. Стус), *А коли йому минула шістнадцята весна <...> Аріон утік із Лесбосу на купецькому кораблі*. (І. Білик), *За весною весна минає Під запашне зідхання лип*. (Є. Маланюк), *Скільки весен процвіло не знаю* (М. Воробйов), *Три осені був у строку саме під війну германську*. (А. Головка), *Либонь, уже десяте літо, Як людям дав я «Кобзаря». А їм неначе рот зашито* (Т. Шевченко), *Не одна осінь минула, а груші так і нема*. (О. Гончар).

Серед усіх лексем на позначення пір року лише в слова *літо* значення 'рік' є лексикографічно закріпленим: («2. *рідко*. Те саме, що рік. [2, 4, с. 530]). У слова *зима* виокремлено значення 'навчальний рік' [2, 3, с. 566], слово *весна* набуває значення 'рік' лише при позначенні віку кого-небудь [2, 1, с. 341]: *Може, і вона була вродлива у свою сімнадцяту весну* (В. Коломієць). Як бачимо з попередніх прикладів, в мовленні кожна з назва пір року може виступати в значенні каузема.

Слід зазначити, що за умови одночасного використання усіх або кількох назв сезонів в одному контексті зазвичай актуалізується семантична ознака 'відрізок часу', при цьому сезонні слова не називають певну частину року, а вживаються на позначення невизначеного (абстрактного) проміжку часу: *Скільки літ – і скільки зим, і осеней, і весен – а все здається: випливе нараз із очерету човен*. (В. Стус). Дані проведеного нами асоціативного експерименту свідчать, що основні (*зима* й *літо*) та перехідні (*весна* й *осінь*) сезони зазвичай взаємоасоціюються: *Була сподівана розмова / Минули літо і зима. / Тепер лиш мова Бажанова* (А. Малишко); *Проходжу їхні осені і весни* (Т. Коломієць).

За одночасного вживання в текстах назв перехідних сезонів зазвичай актуалізуються антонімічні семи 'період відродження' (*весна*) і 'період в'янення' (*осінь*): *Гетьте, думи, ви, хмари осінні! То ж тепера весна золота!* (Леся Українка), *Особливо ж любила осінь. Та не ту, що несе вогні, хмарні дні, пожовкле листя й холодні бурі, а ту, що красою рівна весні*. (О. Кобилянська), *А в мене – в осінь побрела весна* (С. Йовенко).

Окрім назви сезону, слово *весна* має ще одне, номінативно-непряме, лексикографічно закріплене значення – 'молодість' (*весна* – «2. *перен.* Молодість, роки дитинства і юності.» [2, 1, с. 341]). Ознака 'частина року' транспонувалась в ознаку 'частина життя (людини)'. В цьому ЛСВ лексем зазвичай реалізується в художніх текстах: *Зараз весна твого життя*. (Л. Кудрик), *Моя весна її відтанцювала* (С. Йовенко), *Я буду пити келих муки, Весь жах розлуки І поминать свою весну* (О. Олесь) та ін.

Ознака 'період життя людини' представлена також у семантичній структурі назв інших пір року, її актуалізація відбувається за умови переносного вживання сезонних лексем, хоча лексикографічно вона закріплена, поруч з *весною*, лише у слова *осінь* як відтінок значення (//Час наближення старості, згасання почуттів, життя [2, 5, с. 766]): *Стала на порозі, як тихе літо, як видиво його, Тритузного, юності, що прийшло глянути на його осінь* (О. Гончар), *Коли довершено плоди і вже нема куди спішити, коли засипано сліди опалим листям днів прожитих, тоді виходиш за село, і відблиск осені смутної тобі лягає на чоло*. (І. Жиленко), *Вже не весна, але йще не осінь, Нашого літа ще засяє просинь!; Йще не осінь та вже нема кохання!..* (В. Губарець), *О дерева життя, вже йде на зиму?* (В. Стус), *Ось на мені сивина, зима мого життя, – вона розділяє нас*. (О. Гончар), *Неминуче насувається зима старості*. (О. Гончар).

Слід також зазначити, що слово *весна* частіше, ніж інші сезонні слова, реалізує емотивні значення 'пора любові', 'пора надій', 'щаслива пора', 'краща пора (року або життя)' тощо, що підтверджено численними контекстами: *Я першим поглядом завжди дивлюсь на тебе, тобі присвячую я літ своїх світання, весну думок, весну свого кохання*. (М. Вінграновський), *Бо не було весни у нашій серці*. (Леся Українка), *В душі у вас ні літа, ні весни!* (М. Вінграновський) та ін.

У нашому сприйнятті весна є періодом пробудження природи, літо – періодом зрілості, розквіту; осінь – періодом в'янення, але й періодом збору врожаю; зима – останнім, суворим періодом року (унаслідок чого в лексемі розвинулось переносне значення 'глибока старість', 'смерть'). Таке сприйняття сприяло перенесенню відповідних значень ('пробудження', 'початок' / 'зрілість' / 'в'янення' / 'глибока старість', 'кінець') на міжособистісні стосунки й соціальні явища: *Осінь весни нашої*. (В. Дрозд), *І саме тут, як у казкових снах, Така жадана, трепетна і світла, Зустрілась нашій осені весна І сакурами ніжними розквітла* (В. Попелюшко), *Залишаться колишні почуття І та весна, що серця не зігрів, І та сльоза, що душу обліка, І тихий щем від ніжного прощання, Та знай, Лиш тільки раз цвіте в душі весна, Мене і не повернеться вона* (Ю. Цар), *Як запахом цвітка, ділитись коханням; у неї ж проснулася перша весна!* (Ю. Кравченко), *Починалось властиве життя міста, весна його творчості, такої замкненої в мурах і разом такої безмежної*. (В. Підмогильний), *Серце! Серце! Тримайся! Не треба. Не бийся. Терпи. Осінь косить серця споловілі*. (В. Стус), *А на душі у мене ніч а на душі у мене осінь* (М. Семенко), *І, як вино, світилась осінь, святкова осінь у душі*. (І. Жиленко), *Минуло ся кохане, Минула ся весна, Зморозив душу холод, Настала в ній зима*. (М. Колцуняк), *На душі – зима* (Л. Дашвар).

Образних значень назви сезонів набувають за умови вживання в певних контекстах замість своїх рефлексем. Наприклад, серед рефлексем назв пір року наявні назви опадів, температурних умов, характерних для відповідного періоду. (В семантичній структурі сезонних слів наявні периферійні семантичні ознаки 'вид опадів' і 'температура повітря', а в семантичній структурі рефлексем – ознака 'час реалізації', що свідчить про наявність асоціативно-семантичного зв'язку між ними). У деяких контекстах відбувається комунікативна заміна каузема рефлексемою. Наприклад, у реченнях *Весна прийде, гаряче літо, чи морози* (О. Неприцький-Грановський), *Хай сніг чи небо голубе, Весна шумить чи плаче осінь* (Є. Будницька) лексеми *морози* та *сніг* реалізують значення 'зима', чому сприяє їх використання поруч з назвами інших пір року: *весна – літо – морози; сніг – весна – осінь*.

Можлива й зворотна заміна рефлексемою кауземою: *Весна виникала, де тільки могла: трава на фронтонах, дощі і сухоти, і тепла бруківка; <...> квела весна зеленіла зі стін* (Ю. Андрухович), *Стирчать руїни, мов після чуми і пожежі, що пройшли нероздільно через село, а сліди притрусил зима* (В. Барка).

Висновки з дослідження і перспективи подальших пошуків у даному науковому напрямку. Усе зазначене ілюструє положення про те, що одним з основних засобів надання слову образності є вживання його в переносному значенні, тобто провідне місце в актуалізації асоціативного (потенційного) значення лексеми належить передусім контексту. Під час дослідження було з'ясовано, що для членів асоціативно-семантичних груп одним із специфічних чинників набуття образного значення є функціональна взаємозаміна каузема і рефлексем.

Перспективою дослідження є виявлення образних значень членів інших АСГ, зокрема тих, що формуються словами різних частин мови.

Література:

1. Філософський енциклопедичний словник / за ред. В. І. Шинкарука. Київ : Абрис, 2002, 751 с.
2. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. Київ : Наукова думка, 1970–1980.
3. Куnych З. Й. Образність мовлення як ознака культури мови (на прикладі метафори). *Український смисл*. 2018. № 2018. С. 14–22.
4. Фоміна І. Л. Роль образності мовлення під час навчання. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Філологія*, 2014. № 11. Т. 1. С. 72–74.
5. Бойко Н. І. Українська експресивна лексика в словнику, мові та мовленні. Ніжин : НПДУ ім. М. Гоголя, 2002. 217 с.
6. Гуцуляк Т. Є. Образність як елемент розмовного мовлення і як компонент мовної семантики. URL: <https://www.academia.edu/16880830>
7. Зайцева В. В. Дещо про вторинну номінацію (на матеріалі українськомовної газети). *Український смисл : наук. зб. / за ред. проф. І. С. Попової*. Дніпропетровськ : Ліра, 2016. С. 202–211.
8. Куцик О. А. Слова-символи як образно-смысловий центр формування фразеологізмів (на матеріалі укр. та рос. мов) : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Дрогобич, 1997. 20 с.

Babych M., Slyva T. Peculiarities of actualizing the figurative meanings of members of associative-semantic groups

Summary. The article is devoted to the analysis of figurative meanings of words – members of associative-semantic groups. Imagery is one of the most important structural and semantic properties of a word. Among all linguistic units, the word itself has the greatest figurative potential, the ability to reflect the associative connections of phenomena of extra-linguistic reality, to embody a person's idea of the surrounding world.

Different sciences use the terms "image" and "imagery" (philosophy, art history, literary studies, linguistic stylistics, lexicology, etc.), because the image is one of the ways of understanding the world. The difference is in what that the image embodies, that is a work of art or fiction, the material world in general or a single word. But everyone agrees that the image is the result of reflective (cognitive) activity.

One of the aspects of the study of imagery in linguistics is psycholinguistic, in which imagery is studied on the basis of associative experiments. The psychological foundations of the imagery of language units and awareness of imagery by native speakers are revealed. In addition, imagery is studied in connection with the linguistic picture of the world, the role of figurative means in its formation is analyzed.

The object of research is figurative lexical units. The research material is figurative lexemes and lexical-semantic variants of lexemes – members of associative-semantic groups. An associative-semantic group is a lexical-semantic paradigm, the associative connection of its elements is confirmed by a semantic connection.

As a result of the research, associative-semantic groups revealed a number of actually figurative words (*снігур*, *сніжноягодник*, etc.), as well as polysemous words that have figurative meanings (for example, *крути*). In addition, lexemes acquire imagery in certain contexts, being used figuratively. For example, in the names of the seasons, 'пробудження', 'початок', 'пора кохання', 'щаслива пора', 'в'янення', 'глибока старість', 'кінець' are actualized, which are transferred to interpersonal relations and social phenomena. In the future, a study of figurative words and figurative meanings of members of other associative-semantic groups is planned.

Key words: image, imagery, associative-semantic group, causeme, reflexeme, seme.